

Mauersberg, Stanisław

Demokratyzacja szkolnictwa polskiego w latach 1944-1948

Rozprawy z Dziejów Oświaty 17, 161-183

1974

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej Bazhum, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych tworzonej przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie ze środków specjalnych MNiSW dzięki Wydziałowi Historycznemu Uniwersytetu Warszawskiego.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW MAUERSBERG

DEMOKRATYZACJA SZKOLNICTWA POLSKIEGO W LATACH 1944-1948

W latach 1944-1948 ukształtował się nowy system szkolnictwa polskiego i wytyczono nowe kierunki wychowania młodzieży. Artykuł niniejszy ma na celu przedstawienie zarysu przemian zachodzących wówczas w strukturze szkolnictwa oraz w systemie nauczania i wychowania, które towarzyszyły dokonującej się rewolucji politycznej i społecznej w naszym kraju.

1. GENEZA POWOJENNEJ PRZEBUDOWY OŚWIATY

Podstawy ustrojowe nowego państwa polskiego, powstającego na terenach wyzwolonych przez Armię Czerwoną i Ludowe Wojsko Polskie, zostały sformułowane w *Manifeście Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego* z 22 lipca 1944 r. Zarysowany w *Manifeście* program budowy nowej Polski, ojczyzny jednego narodu, kraju wielkich reform, które przynieść miały urzeczywistnienie sprawiedliwości dziejowej, stał się potężną siłą kształtującą świadomość społeczną młodego pokolenia i ludzi dorosłych.

W dziedzinie oświaty *Manifest Lipcowy* zapowiadał: „Jednym z najpilniejszych zadań Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego będzie na terenach oswoobodzonych odbudowa szkolnictwa i zapewnienie bezpłatnego nauczania na wszystkich szczeblach. Przymus powszechnego nauczania będzie ściśle przestrzegany. Polska inteligencja zdziesiątkowana przez Niemców, a zwłaszcza ludzie nauki i sztuki zostaną otoczeni specjalną opieką. Odbudowa szkół zostanie natychmiast podjęta”¹.

Zdania te sygnalizowały rozpoczęcie procesu wcielania w życie deklaracji i zamierzeń oświatowych, postępowych ugrupowań społecznych działających w okupacyjnym podziemiu. Już w pierwszej odezwie Pol-

¹ „Rzeczpospolita”, nr 1, z 23 VII 1944.

skiej Partii Robotniczej ze stycznia 1942 r. znajdujemy oświadczenie, iż PPR walczy o Polskę, „w której nauka dostępna będzie dla wszystkich”². Rozwinięcie tej myśli zawierają deklaracje ideowe PPR z marca i listopada 1943 r. zatytułowane *O co walczymy?*³ Są tam postulaty dotyczące najszerszego udostępnienia szkolnictwa, oparcia go na zasadach demokracji, objęcia powszechnym i obowiązkowym nauczaniem całej młodzieży do lat 16, zapewnienia wszystkim prawa do nauki przez wprowadzenie zasady bezpłatności szkół wszystkich szczebli, stworzenia szerokich możliwości studiów wyższych młodzieży niezamożnej, a zdolnej, przez udzielenie jej dostatecznych stypendiów i wreszcie rozbudowania całego szkolnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem szkół zawodowych.

Program ten znajdował żywy odzew w lewicowych organizacjach młodzieży. Helena Jaworska — „Jantą” domagała się w imieniu Związku Walki Młodych na pierwszym posiedzeniu Krajowej Rady Narodowej, by w wolnej ojczyźnie „umożliwić młodzieży nieograniczony dostęp do oświaty, stworzyć powszechne, bezpłatne szkolnictwo, ułatwić dostęp do szkół średnich i wyższych”⁴. Podobne postulaty zawierała *Deklaracja ideowa ZWM z września 1943 r.*⁵

Obok programu demokratyzacji szkolnictwa wysuwanego przez konspiracyjne organizacje radykalnej lewicy społecznej powstały w tym okresie demokratyczne koncepcje oświatowe Tajnej Organizacji Nauczycielskiej. Organizacja ta oceniała wysoko społeczne znaczenie demokratyzacji kultury, wyrażając przekonanie, że demokracja kulturalna jest równorzędnym — obok demokracji politycznej i ekonomicznej — składnikiem emancypowania się mas ludowych.

TON uważała, że konstytucja przyszłego państwa polskiego powinna zapewnić obywatelom wolność oświaty i kultury, bezpłatność nauczania, obowiązkowe i powszechne kształcenia dzieci i młodzieży do lat 18. Wśród różnych projektów reformy szkolnej wysuwanych przez TON na szczególną uwagę zasługują tzw. *Postulaty ZNP* opracowane w 1942 r. pod kierunkiem sekretarza generalnego Marcina Wasyluka⁶. Znalazły w nich wyraz postępowe idee oświatowe wysuwane przed wojną przez koła lewicy nauczycielskiej. W *Postulatach* żądano bezpłatności i świeckości szkoły, zapewnienia młodzieży chłopskiej i robotniczej w szkol-

² W *dziesiątą rocznicę Polskiej Partii Robotniczej. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1952, s. 26.

³ *Ibidem*, s. 140 i 193.

⁴ *Protokół pierwszego posiedzenia plenarnego Krajowej Rady Narodowej*, Warszawa 31 XII 1943/I 1944, wyd. Biuro Prezydialne KRN, s. 25.

⁵ *Związek Walki Młodych. Materiały i dokumenty*, Warszawa 1954, s. 42.

⁶ C. Wycech, *Z dziejów tajnej oświaty w latach okupacji 1939—1944*, Warszawa 1964, s. 181.

nictwie średnim i wyższym co najmniej takiej liczby miejsc, jaka odpowiada liczebności członków tych warstw w społeczeństwie, oparcia nauczania i wychowania na ideach demokracji, równości i sprawiedliwości społecznej oraz tolerancji narodowościowej i wyznaniowej.

Spośród projektów demokratyzacji szkolnictwa w powojennej Polsce, zrodzonych w warunkach konspiracji, warto zwrócić uwagę na mało znane opracowanie, które powstało w Krakowie, w marcu 1944 r. Nosi ono tytuł *Podstawowe wytyczne oświaty powojennej*, a autorami jego są prof. Zygmunt Mysłakowski, doc. Leszek Staronka i późniejszy kurator krakowski — Witold Wypiański⁷.

W projekcie pedagogów krakowskich proponowano oprócz działalności wychowawczą na zasadach nadrzędności interesów ludzkości nad interesami narodów oraz dobra ogółu nad dobrem jednostki i w związku z tym rozwijać idee międzynarodowej współpracy i braterstwa oraz wychowywać młodzież na obywateli świadomych swych obowiązków i praw. Szkoła ogólnokształcąca, która dotychczas dawała — zdaniem autorów — tylko „zabytkowy polerunek”, ułatwiać musi rozumienie współczesnego świata, dlatego jej humanistyczną podstawę należy uznać za niewystarczającą i przestarzałą. W przyszłości trzeba dążyć do przybliżenia szkoły ogólnokształcącej do szkoły zawodowej, a znów szkolnictwo zawodowe — znacznie bardziej niż dotąd ilościowo rozwinięte — nabrać powinno w większym stopniu ogólnokształcącego charakteru. Autorzy projektu domagali się szkoły świeckiej, uważając, że przymus pobierania nauki religii jest sprzeczny z demokratyczną zasadą wolności sumienia i wyznania.

Postulaty nauczycielstwa zawarte w projektach TON i innych ugrupowań oświatowych wyrażały zatem pragnienie zdemokratyzowania oświaty i kultury w nowej, odrodzonej po II wojnie światowej Polsce. I jeśli od pierwszych dni wolności obserwujemy ogromny i powszechny zapał, z jakim nauczyciele podejmowali pracę dydaktyczno-wychowawczą na wyzwolonych terenach, to źródeł tej postawy upatrujemy przede wszystkim w tym fakcie, że nowa władza ludowa zapowiadała w swym programie ziszczenie idei, które od lat głosił postępowy ruch nauczycielski.

W omawianiu genezy programu demokratyzacji szkolnictwa w powstającej Polsce Ludowej nie można pominąć doświadczeń organizacyjnych i wychowawczych szkół polskich stworzonych w ZSRR, na podstawie uchwały Rady Komisarzy Ludowych z 30 czerwca 1943 r.⁸ Szko-

⁷ Archiwum Ministerstwa Oświaty. Departament Reformy Szkolnictwa 106/12.

⁸ *Szkolnictwo polskie w ZSRR 1943—1947. Dokumenty i materiały*, oprac. R. Polny, pod red. S. Skrzyszewskiego, Warszawa 1961.

ły te, działające pod auspicjami Związku Patriotów Polskich, realizowały program wychowawczy oparty na ideach patriotyzmu, demokracji, sprawiedliwości społecznej i przyjaźni z narodami ZSRR. W programach i podręcznikach szkolnych wydanych w Związku Radzieckim dla tamtejszych szkół polskich idee te znalazły pełne odzwierciedlenie.

Wpływy podstaw ideowych szkoły radzieckiej i związanych z nimi intencje wychowawczych szkolnictwa polskiego w ZSRR na ukształtowanie zrębów programowych szkoły w Polsce Ludowej były tym wydatniejsze, że kadra kierownicza Resortu Oświaty PKWN pochodziła właśnie spośród czołowych polskich działaczy oświatowych w Związku Radzieckim. Do grupy tej należeli: kierownik resortu dr Stanisław Skrzyszewski, jego zastępca Bronisław Biedowicz, dr Żanna Kormanowa, która kierowała dziełem reformy szkolnictwa, oraz Eustachy Kuroczko, kierownik spraw ogólnych i personalnych.

Cele przyświecające reformie systemu oświaty i wychowania w Polsce Ludowej krystalizowały się stopniowo, wraz z dokonującymi się przemianami w życiu gospodarczym i społecznym. Do najważniejszych zadań oświatowych należało usunięcie wiekowych krzywd i zaniedbań w dziedzinie uczestniczenia w życiu kulturalnym mas robotniczych i chłopskich. Oznaczało to udostępnienie nauki na wszystkich szczeblach masom pracującym przez zniesienie barier zagrządzających dzieciom robotniczym i chłopskim dostęp do szkół średnich i wyższych.

Ważnym zadaniem oświaty szkolnej i pozaszkolnej było umocnienie jedności kulturalnej narodu oraz dokonanie integracji ludności polskiej, której znaczna część zmieniała po wojnie tereny osiedlenia i środowisko społeczne. Trzeba było przywrócić polskości odzyskane ziemie zachodnie i północne oraz podjąć zabiegi repolonizacyjne w stosunku do ocalałej na tych terenach autochtonicznej ludności polskiej.

Nowa sytuacja polityczna wymagała łączenia kształcenia patriotyzmu z urabianiem poglądów i postaw internacjonalistycznych, odrzucenia obciążeń nacjonalistycznych i przestarzałych mitów o Polsce — „przedmurzu chrześcijaństwa” czy o „wielkomocarstwowości” II Rzeczypospolitej. Równocześnie należało ukształtować przyjazny stosunek młodzieży i dorosłych do Związku Radzieckiego, jako nowego sojusznika i przyjaciela oraz państwa dostarczającego wzorów budownictwa socjalistycznego.

Szybki i wszechstronny rozwój życia narodu wymagał zaszczepienia uczniom nowego stosunku do pracy wyzwolonej z więzów kapitalistycznego wyzysku, służącej całemu społeczeństwu. Zadaniem oświaty stało się dążenie do możliwie najpełniejszego umysłowego i fizycznego rozwoju uczniów, osiągnięcie przez nich wysokiego poziomu wiedzy i zawodowych umiejętności oraz wdrożenie ich do twórczego uczestniczenia

w życiu społeczeństwa w zakresie odpowiadającym uzdolnieniom indywidualnym, potrzebom kultury i gospodarki kraju.

Wielkie zadania, jakie stanęły przed oświatą polską po II wojnie światowej, wymagały dokonania rewolucyjnych przemian 1. w dziedzinie organizacji szkolnictwa, 2. w doborze treści nauczania, 3. w pracy wychowawczej z młodzieżą. W dalszej części artykułu scharakteryzowane zostaną pokrótce te trzy nurty przebudowy polskiej oświaty.

2. ORGANIZACJA SZKOLNICTWA

Straty i zniszczenia wojenne w szkolnictwie były ogromne. Podczas okupacji hitlerowskiej straciło życie i zaginęło ogółem blisko 17 tys. nauczycieli⁹. Zniszczone i zdewastowane budynki szkolne stanowiły na dawnych ziemiach polskich przeciętnie ok. 30% ogólnej liczby, a na ziemiach zachodnich przekraczały nawet 50%. Umeblowanie szkolne uległo zniszczeniu w ok. 70%, pracownie i pomoce naukowe — w ok. 90%, a księgozbiory szkolne — blisko w 95%¹⁰.

W tych warunkach okres powstawania pierwszych szkół na wyzwolonych terenach polskich bez przesady nazwać można okresem heroicznych wysiłków. Nauczyciele wraz z młodzieżą i rodzicami porządkowali budynki, gromadzili ławki i sprzęt szkolny, ściągali, skąd się dało, książki i pomoce i rozpoczynali naukę, często przy huku armat pobliskiego frontu, jak na przyczółku sandomierskim w początkach września pamiętnego roku 1944. W zdewastowanych budynkach szkolnych najczęściej brakowało szyb, ławek, tablic, stołów, krzeseł; dzieci uczyły się leżąc lub siedząc na podłodze, pisały na luźnych kartkach zdobytej skądś makulatury lub w zeszytach sporządzonych z papierowych worków¹¹.

Chociaż gorączkowej odbudowie szkolnictwa nie mogło towarzyszyć równoczesne radykalne reformowanie ustroju szkolnego, to jednak opieranie szkół w powstającym państwie ludowym na przedwojennych zasadach organizacyjnych także było nie do pomyślenia. Resort Oświaty PKWN podejmował więc już od początków swej działalności zabiegi mające na celu doraźne niejako zdemokratyzowanie systemu szkolnego. Już w połowie września 1944 r. wydano *Wytyczne organizacji publicz-*

⁹ W. Schayer, *Naród bronił swego istnienia*, „Głos Nauczycielski”, 1957, nr 49.

¹⁰ Archiwum Ministerstwa Oświaty. Biuro Ziem Odzyskanych, 382/2.

¹¹ Pamiętniki i wspomnienia nauczycieli i uczniów: *20 lat Polski Ludowej we wspomnieniach nauczycieli*, wyb. T. Wójcik, Warszawa 1968; *Młode pokolenie wsi Polski Ludowej. Nauczyciele i uczniowie*, Warszawa 1969; *Rola społeczna nauczyciela na Ziemiach Zachodnich w świetle pamiętników nauczycieli osadników*, Poznań 1970; *Wspomnienia nauczycieli śląskich*, Katowice 1970.

nych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45, które stały się pierwszym krokiem na drodze do zreformowania szkolnictwa powszechnego, zalecały bowiem wprowadzenie do szkół wiejskich o różnych stopniach organizacyjnych jednakowego programu i jednorocznych klas. Na przykład szkoły powszechne I stopnia, o 1 nauczycielu, stosujące przed wojną rozszerzony program nauczania czterech klas, rozłożony na okres siedmiu lat, zalecano przekształcić na szkoły niepełne o trzech lub czterech klasach jednorocznych, a dzieci starsze kierować do pobliskich szkół zbiorczych siedmioklasowych. Dotychczasowe szkoły sześcioklasowe II stopnia (o dwuletniej klasie szóstej) polecono przekształcać na pełne szkoły siedmioklasowe¹².

Wytyczne, aczkolwiek formalnie pozbawione podstaw prawnych, gdyż odpowiednich postanowień ustawy o ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932 jeszcze nie uchylono, prowadziły jednak do wzniesienia zrębów jednolitej szkoły powszechnej dla wsi i miasta oraz do zacierania upośledzeń i nierówności społecznych usankcjonowanych reformą jędrzejewiczowską z 1932 r.

Od początku roku szkolnego 1944/45 obowiązywała zasada bezpłatności nauczania w szkołach publicznych wszystkich typów¹³. Zgodnie z zapowiedzią *Manifestu PKWN* usunięto więc poważną przeszkodę w udostępnieniu szkół średnich ludowi pracującemu, gdyż przedwojenne szkoły średnie (publiczne i prywatne) pobierały od uczniów dość wysokie opłaty za naukę. Wprawdzie trudna sytuacja materialna nauczycieli powodowała w praktyce pewne odchylenia od tej zasady, bowiem rodzice jeszcze przez kilka lat wnosili opłaty w gotówce i w naturze na rzecz marnie wynagradzanych nauczycieli, ale były to świadczenia nieporównanie niższe od przedwojennych, a przy tym uchwalane dobrowolnie na zebraniach rodzicielskich.

W początkach 1945 r. peperowskie kierownictwo Ministerstwa Oświaty Rządu Tymczasowego rozpoczęło przygotowania do wprowadzenia zasadniczej reformy ustroju szkolnego. Zwołany przez Ministerstwo Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi (18-22 czerwca 1945 r.) po wszechstronnej dyskusji nad projektami Ministerstwa przyjął rezolucję, w której domagał się m. in. przebudowy systemu szkolnego na zasadach: powszechności, bezpłatności, publiczności i jednolitości szkolnictwa, upowszechnienia obowiązkowej ośmioklasowej szkoły podstawowej, rozwijania szkolnictwa zawodowego i wprowadzenia obowiązku dokształcania dla młodzieży nie uczącej się w innych szkołach do 18 roku

¹² *Wytyczne organizacji publicznych szkół powszechnych w roku szkolnym 1944/45*, Resort Oświaty PKWN, Lublin 1944.

¹³ Rozporządzenie kierownika Resortu Oświaty PKWN z 24 XI 1944, „Dziennik Urzędowy Resortu Oświaty”, 1944, nr 1—4, poz. 3.

życia¹⁴. Niektóre postulaty Zjazdu Łódzkiego zostały wkrótce w całości wcielone w życie, inne zrealizowano tylko częściowo, a jeszcze inne uznano za niemożliwe do urzeczywistnienia w ówczesnych warunkach materialnych i kadrowych.

Realizacja zasady powszechności oznacza objęcie nauką szkolną wszystkich dzieci podlegających obowiązkowi szkolnemu. Nie była to zasada łatwa do wprowadzenia w życie w warunkach strat i zniszczeń wojennych. W latach międzywojennych, w okresie największego kryzysu gospodarczego, przebywało poza szkołą prawie milion dzieci w wieku obowiązku szkolnego, a w roku szkolnym 1937/38, po 20 latach niepodległości — przeszło pół miliona.

Natomiast w Polsce Ludowej liczba dzieci poza szkołą spadała w dość szybkim tempie, pomimo dotkliwych braków kadrowych. W pierwszym powojennym roku szkolnym (1945/46) nie objęto powszechnym nauczaniem ok. pół miliona dzieci w wieku 7-13 lat, lecz już w trzy lata później (1948/49) liczba dzieci w tym wieku poza szkołą obniżyła się do 160 tys., przy czym obowiązek szkolny realizowało 95% ogólnej liczby dzieci 7-13 letnich, co było wielkim osiągnięciem wobec braku nauczycieli i trudności lokalowych szkół¹⁵.

Równocześnie wydatnej poprawie uległa struktura organizacyjna szkół powszechnych, doprowadzono bowiem do znacznego zagęszczenia terytorialnej sieci pełnych szkół siedmioklasowych. Było to niezmiernie ważne dla ludności wiejskiej, ułatwiało bowiem dzieciom chłopskim lepsze przygotowanie do zdobywania dalszej nauki w szkołach średnich. W 1948 r. 55% uczniów wiejskich szkół powszechnych uczyło się już w pełnych szkołach siedmioklasowych (przed wojną zaledwie 27%)¹⁶.

Zasada publiczności nauczania wymagała przejęcia przez państwo i samorząd wszystkich szkół prywatnych. Jednakże nie było to możliwe do natychmiastowego urzeczywistnienia ze względu na trudną sytuację finansową odbudowującego się państwa. Toteż początkowo upaństwowiono tylko wszystkie szkoły powszechne, nie stawiano natomiast przeszkód w zakładaniu prywatnych szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych, ponieważ szkoły te pomagały państwu w rozwijaniu oświaty, na którą było ogromne zapotrzebowanie społeczne.

Ze względów ideologicznych poważne zastrzeżenia lewicy społecznej

¹⁴ *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy w Łodzi 18—22 czerwca 1945*, Warszawa 1945, s. 246—247.

¹⁵ F. Bielecki, *Rola oświaty w rozwoju Polski Ludowej*, [w:] *Osiągnięcia i problemy rozwoju oświaty i wychowania w XX-leciu Polski Ludowej*, pod red. B. Suchodolskiego, Warszawa 1966, s. 96.

¹⁶ W. O z g a, *Rozwój szkolnictwa podstawowego oraz średniego ogólnokształcącego i zawodowego*, [w:] *ibidem*, s. 200, 201.

budziło istnienie średnich szkół prowadzonych przez zakony. Opłaty w tych szkołach były dość wysokie, a przy tym panował w nich religijny kierunek wychowania, nie odpowiadający ówczesnym przeobrażeniom społecznym i politycznym. Z czasem, w miarę poprawiania sytuacji ekonomicznej kraju, szkoły prywatne były stopniowo likwidowane lub przejmowane przez państwo, aż w latach pięćdziesiątych doprowadzono do niemal całkowitego zaniku prywatnych szkół średnich.

Zasadę jednolitości szkolnictwa rozumiano wówczas jako zniesienie wszelkich progów przy przechodzeniu z niższego szczebla nauczania na wyższy, jako równoważność i równorzędność szkół tego samego stopnia, niezależnie od ich programowego zróżnicowania i wreszcie — jako brak tzw. ślepych uliczek, tzn. szkół, które nie uprawniały do kontynuowania nauki na szczeblu wyższym.

Najważniejszym posunięciem mającym na celu wprowadzenie tej zasady w życie było zniesienie trójstopniowości organizacyjnej i programowej szkolnictwa powszechnego. Pierwszym krokiem w tym kierunku były wymienione już *Wytyczne* z września 1944 r. Nie miały one jednak — jak wspomniano — charakteru obowiązującego. Ale już w roku szkolnym 1945/46 Ministerstwo położyło kres przedwojnemu podziałowi szkół powszechnych na trzy stopnie organizacyjne i odpowiadające im trzy szczeble programowe, wprowadzając klasy jednoroczne i jednakowy program we wszystkich szkołach podstawowych¹⁷. Zauważmy przy tym, że postanowienia Ministerstwa wyraźnie naruszały postanowienia ustawy o ustroju szkolnictwa z 11 marca 1932, która formalnie jeszcze obowiązywała. Wnet jednak dekret Rady Ministrów z 23 listopada 1945 uchylił odpowiednie artykuły tej ustawy, znosząc ostatecznie podział organizacyjny i programowy szkół powszechnych¹⁸.

Idea ośmioklasowej szkoły powszechnej wysunięta przez Ministerstwo na Zjeździe Łódzkim odpowiadała projektom Związku Nauczycielstwa Polskiego z czasów okupacji oraz wcześniejszym koncepcjom wysuwany przed wojną przez postępowych działaczy oświatowych. Jednakże projekt Ministerstwa zakładał nie tylko przedłużenie czasu trwania szkoły powszechnej do lat ośmiu, lecz także upowszechnienie tą drogą gimnazjum ogólnokształcącego. Zamierzano bowiem zmieścić w pięciu latach nauki program 6 klas szkoły powszechnej (na których opierały się przed wojną zreformowane gimnazja ogólnokształcące), a najważniejsze elementy programu czteroklasowego gimnazjum wtłoczyć do trzyletniego okresu nauki, skracając w ten sposób czas naucza-

¹⁷ Instrukcja o organizacji roku szkolnego 1945/46, „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Oświaty”, 1945, nr 2, poz. 62.

¹⁸ Dekret Rady Ministrów z 23 listopada 1945 o organizacji szkolnictwa w okresie przejściowym, „Dziennik Ustaw RP”, 1946, nr 2, poz. 9.

nia na szczeblu szkoły powszechnej i niższej średniej łącznie z 10 do 8 lat¹⁹.

Propozycje te nie zyskały jednak szerszego poparcia na Zjeździe, uważano, że takie skondensowanie materiału programowego podniesie stopień trudności szkoły ośmioklasowej i uczyni ją szkołą elitarną, szczególnie w środowisku wiejskim. Poza tym upowszechnienie niższego szczebla szkoły średniej wymagałoby odpowiednio wyposażonych budynków szkolnych, pomocy naukowych i wysoko kwalifikowanych nauczycieli, a tego wszystkiego wówczas brakowało²⁰.

W tej sytuacji hasło upowszechnionego gimnazjum uznano słusznie na Zjeździe Łódzkim za nierealne, natomiast domagano się upowszechnienia ośmioklasowej szkoły podstawowej. Istotnie, późniejsi ministrowie oświaty Czesław Wycech i dr Stanisław Skrzyszewski, który objął ten urząd powtórnie w lutym 1947 r., wprowadzili na Górnym Śląsku i w kilkunastu innych powiatach ośmioklasową szkołę podstawową, jednakże na przeszkodzie stanęły trudności kadrowe, lokalowe i budżetowe, które uważano wówczas za niemożliwe do przezwyciężenia. I aczkolwiek w roku szkolnym 1947/48 było już w kraju 1601 szkół z 1652 klasami ósmymi, liczącymi 50 tys. uczniów²¹, to jednak dalszy postęp na tej drodze uznano za nierealny i na dłuższy czas wycofano się całkowicie z koncepcji ośmioklasowej szkoły podstawowej.

Krok ten z perspektywy lat nie wydaje się dostatecznie uzasadniony, a i wówczas był przez wybitnych znawców problematyki oświatowej ostro krytykowany²². Nie negując istnienia wielkich trudności we wprowadzaniu w życie reformy uchwalonej przez Zjazd Łódzki sądzę jednak, że można ją było urzeczywistnić przy długofalowych, konsekwentnych wysiłkach i planowej działalności władz państwowych i nauczycielstwa jeszcze w okresie zmniejszonego napływu do szkół słabych liczebnie roczników wojennych²³. Późniejszy szybki przyrost liczby dzieci w wieku szkolnym uniemożliwił dokonanie tej reformy w latach pięćdziesiątych. Dopiero ustawa z 1961 r. wprowadziła w życie ośmio-

¹⁹ W. Bieńkowski, *Zasady reformy ustroju szkolnego*, [w:] *Ogólnopolski Zjazd Oświatowy...*

²⁰ K. Maj, *Nasze stanowisko w sprawie reformy szkolnej*, [w:] *ibidem*.

²¹ *Statystyka szkolnictwa w roku szk. 1947/48*, GUS, Warszawa 1951, s. 11.

²² M. Falski, *Uwagi w obronie 8-letniej szkoły powszechnej i w sprawie jej realizacji*, „Ruch Pedagogiczny”, 1947/48, nr 3 (przedruk w „Studiach Pedagogicznych”, t. XXVII, 1973).

²³ Liczba dzieci w wieku 7—13 lat spadała od 1945/46 do 1952/53, wynosząc kolejno (w tys.): 3325,1; 3281,7; 3259,9; 3196,1; 3105,6; 3000,5; 2924,8; 2867,2. S. Kowalik, *Ludność w wieku lat 3—23 w latach 1945/46—1980/81*, „Materiały i Studia”, Pracownia Ustroju i Organizacji Oświaty PAN, 1964, nr 1, s. 16.

klasowe szkoły podstawowe na terenie całego kraju, urzeczywistniając w ten sposób zasadniczą uchwałę Zjazdu Łódzkiego z czerwca 1945 r.²⁴

W nowych warunkach społeczno-ekonomicznych coraz większe znaczenie zyskiwało szkolnictwo zawodowe, przygotowujące wykwalifikowane kadry dla rozwijającej się gospodarki narodowej. Szkoły zawodowe uchodziły w polskiej świadomości społecznej przez długie lata za mniej wartościowe od szkół ogólnokształcących. Taki stosunek do kształcenia zawodowego wiązał się z od dawna zakorzenionymi uprzedzeniami do pracy zarobkowej, szczególnie fizycznej. Rewolucyjne przemiany powojennych lat wymagały zniweczenia tych uprzedzeń i nadania odpowiedniej rangi pracy zawodowej, przysparzającej narodowi dóbr materialnych. Rosnące potrzeby kadrowe przemysłu, budownictwa, komunikacji i rzemiosła skłaniały Ministerstwo Oświaty i inne resorty do rozbudowy szkolnictwa zawodowego.

Szczególną troską otoczono publiczne średnie szkoły zawodowe (dawne doksztalcające), do których — w myśl postanowień dekretu z 3 lutego 1947²⁵ — polecono zapisywać młodzież, która po spełnieniu obowiązku szkolnego nie wstąpiła do żadnej innej szkoły. Pełny kurs nauki w tych szkołach trwał 3 lata, a tygodniowy plan nauczania obejmował 18 godzin lekcyjnych, przy tym zwrócono uwagę, by zajęcia odbywały się w godzinach rannych.

Czteroletnie, a później także pięcioletnie średnie szkoły zawodowe (licea, technika) zostały oparte na siedmioklasowej szkole podstawowej i całkowicie zrównane w prawach ze średnimi szkołami ogólnokształcącymi (świadectwo dojrzałości, wstęp na wyższe uczelnie). Ponadto tworzono niższe szkoły zawodowe, szkoły przysposobienia zawodowego i liczne kursy zawodowe. Obok szkolnictwa dziennego zakładano szkoły dla pracujących, umożliwiające zdobywanie kwalifikacji bez odrywania od pracy zawodowej.

Proporcja między liczbą uczniów ponadpodstawowych szkół ogólnokształcących a liczbą uczniów szkół zawodowych wszystkich typów, która przed wojną wynosiła 1:1, została już w 1947/48 roku szkolnym zmieniona na korzyść szkół zawodowych (1:1,5), a w 5 lat później ukształtowała się jak 1:3, tzn. na jednego ucznia liceum ogólnokształcącego przypadało — tylko w szkolnictwie dziennym — trzech uczniów szkół zawodowych²⁶. Dalsze lata doprowadziły do dalej jeszcze idących zmian

²⁴ Ustawa o rozwoju systemu oświaty i wychowania w Polsce Ludowej, „Dziennik Ustaw PRL”, 1961, nr 32, poz. 160.

²⁵ Dekret w sprawie zmiany ustawy z 29 marca 1937 o zakładaniu i utrzymaniu publicznych szkół doksztalcających zawodowych, „Dziennik Ustaw RP”, 1947, nr 14, poz. 52.

²⁶ *Rocznik statystyczny szkolnictwa 1944/45—1966/67*, GUS, Warszawa 1967, s. XX.

w tych proporcjach na rzecz szkół zawodowych. Rozwój szkół zawodowych w Polsce Ludowej był niezwykle charakterystycznym czynnikiem dokonujących się przemian społecznych i gospodarczych.

Interesującym zjawiskiem okresu powojennego były wiejskie ogólnokształcące szkoły średnie. Powstały one w latach okupacji jako tajne szkoły, zakładane i prowadzone przez zbiegłych z miast i ukrywających się nauczycieli szkół średnich. Bezpośrednio po wyzwoleniu było tych szkół 59, wnet liczba ich wzrosła do 147²⁷. W dalszych latach niektóre z tych szkół, nie posiadające odpowiednich warunków kadrowych i lokalowych, uległy likwidacji, ale część z nich pozostała trwałym elementem powojennego szkolnictwa polskiego, stanowiąc wyraz zbliżenia szkoły średniej do dziecka wiejskiego.

Udostępnienie szkół średnich doprowadziło do zasadniczych zmian w składzie społecznym studentów. Młodzież chłopska i robotnicza, która przed wojną (1934/35) stanowiła w szkołach wyższych 16,9% ogółu studentów, osiągnęła w ciągu czterech lat powojennych 41,7% miejsc w tych szkołach²⁸. Ten niemały sukces w procesie demokratyzacji szkolnictwa wyższego zawdzięczać należy również specjalnej polityce rekrutacyjnej do szkół wyższych. W latach 1946-1948 działały w miastach uniwersyteckich roczne kursy wstępne, które przygotowywały do studiów wyższych młodzież bez wykształcenia średniego. Kursy te były ostro krytykowane przez niektórych profesorów. Ale — chociaż zdarzały się pomyłki — to jednak idea była słuszna, miała bowiem na celu wyrównanie krzywd dzieci robotników i chłopów oraz zniesienie przeszkód zagrażających im drogę do wyższego wykształcenia. Uczestnicy kursów odznaczyli się w większości żarliwością i wytrwałością w zdobywaniu wiedzy, toteż spośród ok. 6 tys. słuchaczy ok. 4,5 tys. pomyślnie ukończyło studia wyższe. W 1949 r. zlikwidowano kursy, bo dzięki dalszemu zdemokratyzowaniu szkolnictwa średniego przed młodzieżą wszystkich warstw społecznych otwarły się normalne drogi do nauki w szkołach wyższych²⁹.

Ważnym czynnikiem demokratyzacji szkolnictwa wyższego była rozbudowa ilościowa szkół wyższych. Przed wojną (1937/38), przy ok. 35 mln ludności w państwie, istniały 32 szkoły wyższe, liczące blisko 50 tys. studentów, lecz już w 1948/49 r. szk. liczba szkół wyższych wzrosła do 59, a liczba studentów, uległa podwojeniu (103,5 tys.), chociaż liczba ogółu ludności w kraju zmniejszyła się prawie o 10 mln³⁰.

²⁷ *Statystyka szkolnictwa w latach szkolnych 1945/46 i 1946/47*, GUS, Warszawa 1948, s. 53.

²⁸ *Komitet Historii Nauki PAN. 10 lat rozwoju nauki w Polsce Ludowej*, Warszawa 1956, s. 47.

²⁹ B. Suchodolski, *Demokratyzacja szkolnictwa wyższego w Polsce*, „Życie Szkoły Wyższej”, 1957, nr 7/8.

³⁰ *Rocznik Statystyczny Szkolnictwa 1944/45—1966/67*, s. XX.

W dziedzinie oświaty pozaszkolnej notujemy w tych latach także niemałe osiągnięcia organizacyjne. Obok szkół dla pracujących różnych stopni i typów powstawały liczne placówki kulturalno-oświatowe, takie jak uniwersytety ludowe, powszechne i niedzielne, domy społeczno-oświatowe, zespoły czytelnicze i samokształceniowe. Wielkim sukcesem pracy oświatowej z dorosłymi była akcja nauczania analfabetów, rozpoczęta na szeroką skalę w kwietniu 1949 ustawą sejmową o likwidacji analfabetyzmu. Akcja ta objęła z górą milion analfabetów w wieku od 14 do 50 lat i w ciągu trzech lat doprowadziła do likwidacji analfabetyzmu jako zjawiska masowego w naszym kraju³¹.

3. TREŚCI NAUCZANIA

W odbudowującym się szkolnictwie polskim na wyzwolonych terenach używano początkowo z konieczności przedwojennych programów i podręczników. Uzupełniano je tylko i przystosowywano do nowej rzeczywistości w drodze doraźnych wskazań i poleceń.

I tak zalecano wprowadzenie do nauki języka polskiego tematów z życia bieżącego, ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień ziem odzyskanych, stosunków polsko-niemieckich oraz wydarzeń z lat okupacji, terroru faszystowskiego, polskiego ruchu oporu, wojny z hitleryzmem u boku naszych sprzymierzeńców, szczególnie Armii Czerwonej. W doborze lektury szkolnej na plan pierwszy wysuwano utwory przedstawiające walkę narodu polskiego z naporem germańskim.

W nauce historii polecano uwydatnić rolę Polski jako głównego bastionu oporu słowiańskiego przeciwko ekspansji niemieckiej, a w klasie VII zalecano wprowadzenie zagadnień aktualnych i dostosowanie elementów nauki obywatelskiej do nowej sytuacji społeczno-politycznej, z podkreśleniem historycznego znaczenia sojuszu polsko-radzieckiego i *Manifestu PKWN*. Wreszcie w nauce geografii Polski polecano pomijać nieaktualną już tematykę dotyczącą ziem wschodnich II Rzeczypospolitej, uzupełniając materiał nauczania wiadomościami o Warmii, Mazurach, Pomorzu Zachodnim i Śląsku, z zaznaczeniem zniszczeń wojennych i zadań związanych z odbudową kraju³².

Postanowiono także wprowadzić do szkół naukę języka rosyjskiego. Początkowo, od września 1944 r., był to przedmiot nadobowiązkowy, nauczany w szkołach średnich ogólnokształcących, poczynając od II klasy gimnazjalnej³³. W czerwcu 1945 przekształcono go w tych szkołach na

³¹ *Wygrana Walka*, Biuletyn Pełnomocnika Rządu do Walki z Analfabetyzmem, nr 4, Warszawa 1952, s. 61.

³² Na przykład *Wskazania do programu nauki w szkołach powszechnych na rok szkolny 1944/45*, Katowice, 6 marca 1945.

³³ „Dziennik Urzędowy Resortu Oświaty”, 1944, nr 1—4, poz. 21.

przedmiot fakultatywny, pozostawiony jako jeden z czterech do wyboru ucznia (rosyjski, angielski, francuski lub niemiecki). W późniejszych latach, po wstępnym przygotowaniu nauczycieli, rozszerzano stopniowo zasięg nauczania języka rosyjskiego w szkole podstawowej i w szkołach średnich wszystkich typów, a z czasem uczyniono go obowiązkowym przedmiotem nauki dla wszystkich uczniów, poczynając od V klasy szkoły podstawowej.

Niezależnie od doraźnych zmian i uzupełnień w treściach nauczania komisje programowe i podręcznikowe powołane przez Resort Oświaty PKWN prowadziły już od jesieni 1944 r. intensywne prace nad nowymi programami i podręcznikami. W początkach roku szkolnego 1945/46 wprowadzono do szkół podstawowych nowe plany godzin i materiały programowe³⁴. Nie był to pełny program nauczania, nie sformułowano w nim bowiem celów wychowania ani nie podano wskazań metodycznych. Podstawę doboru materiału naukowego stanowił jeszcze program przedwojenny, jednakże różnice były już dość znaczne. Przede wszystkim wydatnie zwiększono ogólny wymiar godzin nauki, przeznaczając ten przyrost na naukę języka obcego (której w przedwojennej szkole powszechnej nie prowadzono), a ponadto na przedmioty szczególnie prześladowane i okrojone przez okupanta (język polski, historia, geografia) oraz na matematykę i przedmioty przyrodniczo-fizyczne.

Poważnym zmianom uległ program historii, w którym położono nacisk na rozwój społeczny i gospodarczy Polski oraz na ruchy chłopskie i robotnicze. Dokonano przy tym istotnego przewartościowania tradycji historycznej i wysunięto nowych bohaterów (np. Jarosław Dąbrowski, Ludwik Waryński). W drugim półroczu roku szkolnego 1945/46 wprowadzono do klasy III pogadanki o tematyce prehistorycznej, w wymiarze 2 godzin tygodniowo, w celu ukazania dzieciom znaczenia pracy w życiu i rozwoju gromady ludzkiej, co miało wyraźnie aspekt światopoglądowy³⁵.

W końcu 1947 r. opublikowano programy nauki ośmioklasowej szkoły podstawowej. Stanowiły one niewątpliwie szczytowe osiągnięcie ówczesnych prac w tej dziedzinie³⁶. Przykładowo zwrócimy uwagę na trzy przedmioty o podstawowym znaczeniu wychowawczym: język polski, historię i naukę o Polsce i świecie współczesnym.

³⁴ *Plany godzin i materiały programowe na rok szkolny 1945/46 dla szkół powszechnych i I klasy gimnazjum ogólnokształcącego*, Ministerstwo Oświaty, Warszawa 1945.

³⁵ *Zalecenie Ministerstwa Oświaty z dnia 24 stycznia 1946 r. nr VI — 142/46 w sprawie wprowadzenia do programu III i IV kl. szk. pow. w II półroczu roku szk. 1945/46 pogadań z prehistorii*, druk Ministerstwa Oświaty.

³⁶ *Program nauki w 8-letniej szkole podstawowej*, projekt, Ministerstwo Oświaty, Warszawa 1947.

W uwagach wstępnych do programu języka polskiego czytamy: „Uzbrojenie absolwenta szkoły masowej w maksimum dostępnej dla jego wieku i rozwoju wiedzy, w znajomość techniki pracy umysłowej, w najogólniejsze podstawy myślenia naukowego — oto cele, jakie wytyczyli sobie autorzy programu w zakresie kształcenia intelektualnego. Ugruntowanie postawy humanistycznej i czynnej, gorące przywiązanie do państwa i kraju, narodu i kultury polskiej, rzetelny patriotyzm, ukochanie i wierność dla zasad demokracji ludowej i sprawiedliwości społecznej, poczucie solidarności międzyludzkiej — do tego zmierzano w zakresie wychowania”.

W celach wychowawczych nauki języka polskiego zaznaczono, iż osią ideową programu jest „współczesna Polska demokratyczna oraz kształtowanie się jej w dziejowej walce i pracy na tle Europy i świata”. Przy realizacji ogniskowej idei zalecano szerzyć wiedzę o tradycjach demokratycznych jako korzeniach przemian współczesnych oraz uwzględniać tendencje kształtujące współczesną rzeczywistość, prowadząc do zrozumienia i związania uczuciowego uczniów z tymi tendencjami. Jednakże przestrzegano, by czynić to w sposób naturalny i samorzutny. „Nauczyciel unikać będzie przeto wszelkiego upraszczania, wulgaryzowania, sztucznego aktualizowania, wszelkiego moralizatorstwa, kaznodziejstwa i agitacyjnego apostołstwa” — czytamy w uwagach do programu.

W programie historii jako poznawcze cele nauczania wysunięto zdobycie umiejętności wiązania wydarzeń z miejscem i chronologią, przygotowanie do rozumienia roli stosunków gospodarczych w dziejach i ich związku z ustrojem społecznym, wdrożenie do szeregowania chronologicznego faktów oraz ustalania związków historycznych między faktami. W ten sposób unaukowiono nauczanie historii w szkole, kładąc kres infantylnym ujęciom tego przedmiotu w dawnych programach i podręcznikach. W rezultacie przyswojenia kursu historii uczeń powinien zdobyć wiedzę o przeszłości, zgodną z wynikami badań naukowych, oraz podstawy do rozumienia procesu dziejowego, a także zjawisk życia społecznego.

Za najważniejsze cele wychowawcze nauki historii uznano pobudzenie i utrwalanie poczucia przynależności do narodu i państwa, a w związku z tym poparcia dla walki narodowej o byt niepodległy, kształcenie gotowości ponoszenia ofiar dla dobra ojczyzny, wyrabianie szacunku dla walki prowadzonej w imię idei sprawiedliwości i demokracji.

W celach poznawczych nauki o Polsce i świecie współczesnym zaznaczono, że uczeń zdobyć powinien podstawy wiedzy ekonomicznej, socjologicznej i prawnoustrojowej, poznać usystematyzowany obraz Polski na tle świata oraz zarys naczelných problemów współczesności w

genezie historyczno-socjologicznej. Cele wychowawcze nauki tego przedmiotu polegały na wyrabianiu patriotyzmu i świadomości narodowej z uwzględnieniem postępowych tradycji, związków z narodami słowiańskimi oraz łączności interesów i celów demokratycznych wspólnot narodowo-państwowych świata. Dalszym celem wychowawczym było uświadomienie potrzeby zaniechania antynomii między gromadą a jednostką, gdyż uspołeczniona jednostka ma najlepsze warunki rozwoju i działania w ramach zakreślonych dobrem społecznym. Jako ważny cel wychowawczy wskazano również wyrobienie i pogłębienie pozytywnego stosunku do pracy — jedyne źródła bogactw, twórczej myśli, postępu i podbudowy pełnej demokracji.

Nauce tego przedmiotu przypisywano bardzo istotne znaczenie, uważając ją za szczególnie przydatną do wychowania młodzieży w nowym duchu. Dlatego przesunięto ją z klasy VIII do klasy VII, aby żaden absolwent szkoły powszechnej nie pozostał poza jej zasięgiem. W ramach nauki o Polsce i świecie współczesnym polecono organizować osobiste kontakty uczniów z cieszącymi się autorytetem przedstawicielami życia społecznego oraz ukazywać młodzieży funkcjonowanie instytucji państwowych i społecznych, ułatwiać jej korzystanie z prasy, odpowiednich wydawnictw, wartościowych widowisk i wycieczek³⁷.

Do szkół średnich ogólnokształcących i zawodowych wprowadzano również stopniowo nowe programy nauczania poszczególnych przedmiotów. Programy te miały charakter przejściowy, ponieważ szkoły średnie ulegały wówczas przeobrażeniom organizacyjnym, zmierzającym stopniowo do przekształcenia konstrukcji dwuczłonowej (czteroletnie gimnazjum i dwuletnie liceum) w jednoczłonową (czteroletnie liceum).

Najważniejsze osiągnięcia ówczesnych prac programowych można by przedstawić następująco:

1. oparto materiał nauczania na rzetelnej wiedzy, akcentując równomiernie wartości poznawcze i wychowawcze każdego przedmiotu nauki;
2. stworzono trwałe podstawy kształtowania u uczniów nowoczesnego poglądu na świat, kładąc równocześnie nacisk na rozwijanie umiejętności obserwacji, samodzielnego i krytycznego myślenia oraz na wyposażenie w podstawowe techniki pracy samokształceniowej;
3. nadano charakter naukowy dyscyplinom humanistycznym w szkole, szczególnie historii, oraz nauce języka i literatury ojczystej;
4. w szerszym zakresie uwzględniono nauki matematyczne i przyrodnicze, rozbijając je na dyscypliny naukowe, zgodnie z postępowaniem specjalizacji w tych dziedzinach;

³⁷ Okólnik Ministerstwa Oświaty z 10 XII 1947, nr VI Pg-3529/47 (tekst powielony).

5. zwrócono szczególną uwagę na dorobek demokracji polskiej, na tradycje walk emancypacyjnych chłopów i robotników oraz na zagadnienie odbudowy i przebudowy państwa polskiego;

6. nasycono materiał nauczania wszystkich przedmiotów, ale szczególnie języka polskiego, historii oraz nauki o Polsce i świecie współczesnym elementami nowego ideału wychowawczego, usuwając równocześnie pozostałości ideologii antydemokratycznej.

W końcu lat czterdziestych nastąpił dalszy etap przemian w treściach nauczania szkół podstawowych i średnich w związku z opracowaniem programów jedenastoletniej szkoły ogólnokształcącej. W nowych programach przyjęto marksizm-leninizm jako filozoficzną, poznawczą i metodologiczną podstawę doboru i interpretacji treści oraz metod nauczania, odrzucono pokutujący dotąd w treściach nauczania stosunek do tzw. kultury zachodniej, jakoby przodującej, i do tzw. kultury wschodniej, jakoby uboższej i zacofanej. Zaczęto szerzej czerpać ze źródeł nauki i sztuki radzieckiej i uwzględniać w programach treści związane z najważniejszym w danym okresie frontem walki o socjalizm³⁸.

W celach wychowania silniej wiązano patriotyzm z internacjonalizmem oraz akcentowano kształtowanie socjalistycznego stosunku do człowieka, pracy i własności społecznej. Do programów szkoły jedenastoletniej wprowadzono szeroko tematykę związaną z budownictwem podstaw socjalizmu, z walką klas i uprzemysłowieniem kraju. Wiele miejsca poświęcono Związkowi Radzieckiemu, jego roli w świecie i osiągnięciom w nauce, technice, kulturze i sztuce.

4. PRACA IDEOWO-WYCHOWAWCZA

Trzeci nurt rewolucyjnych przemian oświatowych w pierwszych latach Polski Ludowej obejmował działalność ideowo-wychowawczą.

Wspomniano już, że nauczycielstwo polskie przystąpiło do pracy w tworzących się szkołach z entuzjazmem i oddaniem. Ale zjednanie ogółu nauczycieli dla nowego kierunku politycznego nie było wcale łatwe ani proste. Na oswobodzonej ziemi, obok wychodzących z podziemia rad narodowych i innych ugrupowań lewicy społecznej, ujawniali się, sięgając po władzę jako wojewodowie i starostowie, przedstawiciele delegatury krajowej emigracyjnego rządu londyńskiego, który miał poparcie części społeczeństwa, przeciwnej kształtującej się władzy ludowej.

Niejasna sytuacja polityczna silnie oddziaływała na nauczycieli. Wielu ofiarnie i rzetelnie pracujących w szkole i oddanych sprawie wy-

³⁸ J. Barbag, *Zagadnienie programów szkolnych i wyników nauczania*, Warszawa 1949.

chowania pedagogów wykazywało konserwatywne poglądy i niechętny stosunek do dokonujących się zmian politycznych. Z miesiąca na miesiąc nasilały się walki ugrupowań podziemnych z nową władzą. Nauczyciele, szczególnie wiejscy, byli pod silną presją „ludzi z lasu”. Rosła liczba zabójstw na tle politycznym, ofiarą morderstw padali również nauczyciele³⁹.

Spory i walki wewnętrzne nie mogły pozostać bez wpływu na młodzież szkolną. A była to młodzież niezwykła! Wczorajsi żołnierze, partyzanci i konspiratorzy, uczniowie tajnych kompletów i okupacyjnych „zawodówek” oraz handlarze i kombinatorzy, zbieranina z różnych stron i krajów — przesiedleńcy z za Bugu, przybysze z przymusowych robót w Niemczech, z Francji, Anglii, ze Związku Radzieckiego. Pracowici, zachłanni na wiedzę, ale trudni do prowadzenia, rozpolitykowani, zapalczywi, bezkompromisowi.

Bywały przypadki uczestniczenia grup młodzieży szkolnej w tajnych organizacjach wymierzonych przeciwko przedstawicielom władzy, działaczom partyjnym, milicji i wojsku. W niektórych szkołach pojawiały się pisemka i ulotki o charakterze antypaństwowym, organizowano wiece i demonstracje odzwierciedlające dręczące młodzież niepokoje. W tej sytuacji praca wychowawcza nabierała szczególnego znaczenia, toteż władze oświatowe organizowały konferencje i zjazdy nauczycielskie, wysyłały do szkół wytyczne i polecenia, by ukazywać młodemu ideał Polski wolnej, suwerennej, silnej i demokratycznej, w której zapanuje wolność i sprawiedliwość społeczna. Zachęcano nauczycieli, by wpajali młodzieży poczucie wspólnej odpowiedzialności za losy państwa, rozwijali jej inicjatywę i samodzielność, współpracowali z organizacjami młodzieżowymi i w pożądanym kierunku oddziaływali na rodziców.

Spośród organizacji młodzieżowych szczególną rolę przypadła w szkole podstawowej Związkowi Harcerstwa Polskiego, a w środowisku uczniów szkół średnich — Związkowi Walki Młodych, Organizacji Młodzieżowej TUR i Związkowi Młodzieży Wiejskiej „Wici”. W organizacjach tych młodzież znajdowała upust dla właściwej sobie energii i zapału w walce o rewolucyjną przebudowę Polski.

W pierwszych miesiącach po utworzeniu koalicyjnego Rządu Jedności Narodowej trudności wychowawcze w szkołach osłabły, by jednak wybuchnąć ze zdwojoną siłą w okresie wzmożonej walki z mikołajczykowskią Polską Stronnictwem Ludowym, które wśród nauczycieli miało dość silny wpływ. Opozycja legalna i nielegalna oraz zbrojne

³⁹ J. Jakubowski podaje w pracy *Polska Partia Robotnicza wobec odbudowy i demokratyzacji szkolnictwa w latach 1944—1948* (praca doktorska, 1969, maszynopis) imienny wykaz 89 nauczycieli zamordowanych z powodów politycznych przez zbrojne podziemie po wyzwoleniu kraju.

podziemie wciągały wówczas bez skrępowań młodzież szkolną do walk politycznych i akcji terrorystycznych. Wśród części młodzieży obserwowano objawy fanatycznego nacjonalizmu, nieuzasadnionego kompleksu wyższości wobec demokratycznych układów społecznych, podejrzliwości w stosunku do nowych idei.

Trudna sytuacja wychowawcza skłaniała pedagogów do poszukiwania wzorów osobowych, do kształtowania ideału wychowawczego, który najpełniej odpowiadałby potrzebom nowych czasów, a zarazem miał wystarczającą siłę oddziaływania na młodzież i nauczycieli.

Pojawia się ideał człowieka uspołecznionego. Pierwszy wysunął i uzasadnił go Józef Pieter na łamach „Nowej Szkoły” jesienią 1945 r.⁴⁰ Autor poddał analizie warunki urzeczywistnienia tego ideału, zwracając uwagę, że uspołeczniający charakter powinny mieć wielorakie czynniki oddziaływające na człowieka: ustrój społeczny, w którym panuje sytość, bezpieczeństwo, sprawiedliwość i poszanowanie prawa, jasno określone i powszechnie obowiązujące zasady etyki, demokratyczny system szkolny i program nauczania, no i wreszcie — nauczyciel odpowiednio wychowany i oddany swemu powołaniu.

Najpełniejszy chyba wzór obywatela, pomyślany zarazem jako dyrektywa wychowania z tamtego okresu, zawdzięczamy jednak nie pedagogowi, lecz socjologowi, a ściślej teoretykowi moralności Marii Ossowskiej. Odpowiadając na zamówienie społeczne nowych czasów narysowała ona w 1945 r. ideał ucieleśniony we wzorze osobowym człowieka o aspiracjach perfekcjonistycznych, otwartym i plastycznym umyśle, wewnętrznej dyscyplinie, człowieka aktywnego, odważnie broniącego swych przekonań i poglądów w imię uznawanych przez siebie wyższych wartości, intelektualnie uczciwego, krytycznego, żądającego zawsze racjonalnych uzasadnień, lecz zarazem tolerancyjnego, odpowiedzialnego za słowa, uspołecznionego, o silnie rozwiniętym poczuciu współodpowiedzialności za życie zbiorowe, umiejętnie współdziałającego z innymi, człowieka rycerskiego w walce, wrażliwego na piękno i nie pozbawionego poczucia humoru⁴¹.

W okresie nasilenia wpływów PSL wśród nauczycieli pojawiały się w wychowaniu próby zaszczepiania ideologii agrarystycznej. Znalazły one wyraz w wystąpieniach przeciwko cywilizacji urbanistycznej, która rzekomo powoduje, że człowiek staje się niewolnikiem maszyny, jest znużony zmechanizowaną pracą, żyje w ciągłym napięciu nerwowym. W rzeczywistości społeczno-politycznej agraryści usiłowali znaleźć „trze-

⁴⁰ J. Pieter, *Ideał wychowawczy nowej szkoły — człowiek uspołeczniony*, „Nowa Szkoła”, 1945, nr 4/5.

⁴¹ M. Ossowska, *Wzór obywatela jako wytyczna wychowania*, „Nowa Szkoła”, 1945, nr 4/5.

cią drogę”, nie odpowiadał im bowiem ani kapitalizm, ani socjalizm, jako systemy zrodzone „na miejskim bruku”⁴². Pewne odbicie idei agrarystycznych znajdujemy w poglądach niektórych działaczy oświatowych związanych z PSL. Wskazywali oni np. na kryzys i barbaryzowanie człowieczeństwa, którym towarzyszy postępujący rozdział między kulturą społeczno-moralną a cywilizacją materialną. Zdobytcze cywilizacji, choć cenne ze względu na udogodnienie życia, są — ich zdaniem — zarazem niebezpieczne, gdyż sprzyjają powstawaniu postaw hedonistycznych, które zabijają siły twórcze człowieka⁴³.

Agrarystyczne idee wychowawcze znalazły najpełniejszy wyraz w ideologii uniwersytetów ludowych, które rozwijały się w latach czterdziestych niezwykle bujnie, czerpiąc wzory z duńskich placówek tego typu, przeniesionych w latach międzywojennych na grunt polski. Dewiza uniwersytetów ludowych brzmiała: „Wszystko, co się ma spełnić w przyszłości jako faktyczna zmiana stosunków, musi być rozstrzygnięte w duszach ludzkich. Bez tego nie ma postępu”⁴⁴. Poglądy agrarystyczne były ostro zwalczane przez marksistów, jako idealistyczne, zaściankowe i błędne⁴⁵.

Porażka poniesiona przez PSL w wyborach do Sejmu (styczeń 1947), a następnie upadek Mikołajczyka, zakończony jego ucieczką, przyspieszył przełom ideologiczny grupy nauczycieli stojącej na pozycjach peeselskich. Ewolucja Związku Nauczycielstwa Polskiego zmierzała wyraźnie do silniejszego powiązania inteligencji nauczycielskiej z ruchem robotniczo-chłopskim. Siła wychowawcza tkwiąca w dokonywanych reformach demokratycznych przewyciężała stopniowo izolację szkoły w życiu społeczno-politycznym, obalała mit „apolityczności” i „niezależności” tej instytucji, powodowała coraz szersze włączanie się nauczycieli do działalności partyjnej, do pracy w radach narodowych i w organizacjach społecznych.

Hasło wychowania apolitycznego lansowane początkowo przez peeselskie kierownictwo ZNP było, według trafnego spostrzeżenia Stefana Żółkiewskiego, hasłem „niehumanitarnego humanitaryzmu”, bo chroniąc wychowawców i wychowanków przed tzw. „udziałem w zbrodni” powodowało bezbronność i oddawało ich na żer reakcji. Upolitycznić — dowodził Żółkiewski — to znaczy nauczyć rozumieć i oceniać procesy

⁴² Ideologia ruchu ludowego. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, I Kongres PSL, Ideologia, Polityka, 38.

⁴³ K. Maj, *Podstawy ideologiczne polityki oświatowej*, „Głos Nauczycielski”, 1946, nr 1.

⁴⁴ Z. Mroziewicz, *Uniwersytety ludowe*, „Wici”, nr 5 z 6 V 1945.

⁴⁵ S. Żółkiewski, *Czym są, a czym być powinny uniwersytety ludowe*, „Nowe Drogi”, 1947, nr 5.

społeczne. Odsuwanie od polityki jest odsuwaniem od ruchu robotniczego i ludowego, kształtowaniem poglądów eklektycznych i obiektywistycznych. Eklektyzm zaś oznacza lekceważenie wyboru, a wybór chroni przed rutyną i przesadami, jest więc warunkiem postępu społecznego. A zatem trzeba uczyć młodzież wyboru wartości, nie izolować jej od społeczeństwa, uczyć politycznie myśleć i krytycznie wybierać⁴⁶.

Świadomość, że nie ma apolitycznego wychowania i nie ma apolitycznej szkoły, stawała się wśród nauczycieli coraz powszechniejsza. Wciąż wyraźniej widziano, że szkoła „apolityczna” jest — jak się później wyraził Władysław Bieńkowski — „czymś równie chimerycznym, jak hodowanie ryb bez wody lub ptaków bez powietrza”⁴⁷.

Tendencje do upolitycznienia pracy wychowawczej znalazły pełne odzwierciedlenie w obradach II Zjazdu delegatów Związku Nauczycielstwa Polskiego, który odbył się w Poznaniu, w maju 1948 r.⁴⁸

Podstawowe kierunki wychowawcze nowych czasów przedstawione na Zjeździe Poznańskim dadzą się ująć w trzech dyrektywach:

Po pierwsze — wychowanie służy demokracji i narodowi, a naród, jako gospodarz państwa, musi swe gospodarstwo dobrze znać i stale je doskonalić. Ogromne znaczenie ma więc stosunek do pracy, która jest miernikiem zasług i źródłem awansu.

Po wtóre — nie negując powiązań naszej kultury z kulturą zachodnioeuropejską należy kształtować wśród młodzieży poczucie naszej przynależności dziejowej i kulturowej do kręgu słowiańskiego.

Po trzecie — czas pozbyć się uprzedzeń do działalności młodzieżowych organizacji ideowo-wychowawczych. Muszą one korzystać z najdalej idącej pomocy nauczycieli, gdyż są cennym sojusznikiem pedagogów w działalności wychowawczej.

Zjazd uchwalił *Apel do młodzieży* zachęcający uczniów do poznawania historii narodu polskiego oraz organizacji i ustroju Polski Ludowej, ukazujący jej romantyzm czynu, romantyzm nowych czasów i nowej, twórczej postawy. Zjazd Poznański odegrał przełomową rolę w pozyskaniu szerokich rzesz nauczycielstwa polskiego dla pracy wychowawczej służącej Polsce Ludowej.

Lata walk i sporów o kierunek pracy ideowo-wychowawczej dobiegły kresu. W końcu lat czterdziestych szkoła polska została włączona

⁴⁶ Tegoż, *Rozważania nauczycielskie*, Warszawa 1946, s. 58—59.

⁴⁷ W. Bieńkowski, *Drogi przebudowy oświaty w Polsce*, Warszawa 1957, s. 7.

⁴⁸ Protokół II Sprawozdawczego Zjazdu Delegatów ZNP w Poznaniu 24—26 V 1948, Archiwum Zarządu Głównego ZNP, Wydział Organizacyjny, 9/74.

w ogólnonarodowy proces budownictwa socjalistycznego. Nie było już w kraju sił, które by mogły temu przeszkodzić.

Późniejsze lata przyniosły dalszy postęp w organizacji szkolnictwa oraz w pracy dydaktyczno-wychowawczej szkół. I chociaż droga tego postępu nie była wolna od błędzenia, przejściowych zahamowań, a nawet regresów, to jednak osiągnięcia powojennego trzydziestolecia należą w dziedzinie oświaty do najznacześniejszych i — w powszechnym odczuciu społecznym — do najbardziej ewidentnych.

Ewolucja struktury szkolnictwa ogólnokształcącego doprowadziła do powstania 8-klasowej szkoły podstawowej, na której wspierają się szeroko rozwinięte szkoły zawodowe i 4-letnie licea ogólnokształcące. Objęto nauką szkolną niemal wszystkie dzieci i młodzież w wieku od 7 do 16 lat, a gęsta sieć szkół ponadpodstawowych uczyniła perspektywę upowszechnienia szkoły średniej bliską i realną. Podnoszono stopniowo poziom przygotowania zawodowego nauczycieli szkół podstawowych, doprowadzając wreszcie do kształcenia ich w szkołach wyższych. Postulaty Łódzkiego Zjazdu Oświatowego doczekały się po upływie ćwierćwiecza prawie zupełnego urzeczywistnienia.

Oświata uczyniła w ciągu tych minionych lat wielki krok naprzód. Ale postęp ten był możliwy dzięki przemianom w pierwszych latach Polski Ludowej, kiedy dokonał się rewolucyjny przełom, który pchnął polską oświatę na nowe tory rozwoju.

Станислав Мауэрсберг

ДЕМОКРАТИЗАЦИЯ ПОЛЬСКОЙ СИСТЕМЫ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ГОДЫ 1944—1948

С о д е р ж а н и е

В первые пять лет Народной Польши произошли революционные преобразования в системе народного образования и в области воспитания. Несмотря на огромные потери и разрушения во время войны, повсеместно стала доступной начальная школа, достигая лучшего показателя обучаемости в школах детей определенных возрастных групп чем в самые благополучные годы в период между первой и второй мировыми войнами. Крестьянские дети получили широкий доступ — как никогда в прошлом — в полные семиклассные начальные школы, средние общеобразовательные и профессиональные школы. Была упразднена плата за обучение в средних и высших учебных заведениях, содержащихся на общественные средства, открывая тем доступ к ним детям и молодежи из рабочих и крестьянской среды. В связи с растущими потребностями в кадрах поднимающейся из развалин страны была значительно расширена система профессионального обучения и высших учебных заведений, охватывая ею в два раза больше учеников и студентов чем перед войной.

В школы всех ступеней и типов были введены новые программы обучения

и учебники, в которые был заключен расширенный материал обучения почти по всем предметам, а особенно естествоведческим. В материале обучения нашли отражение новейшие достижения науки и было обращено внимание на формирование у учеников научного подхода к явлениям окружающего мира, а обучение истории и родной литературе проводилось опираясь на научные основания, причем широко представлены были традиции польских демократических общественных группировок и вопросы современной жизни. В конце рассматриваемого периода был принят марксистский диалектический и исторический материализм как познавательная и методологическая основа при разработке программ и учебников. При обучении в школах много места было отведено теме строительства социализма в нашей стране и достижениям других социалистических стран, а в особенности Советского Союза.

В области деятельности касающейся воспитания, в те годы наблюдаем возникновение новых направлений в воспитании молодежи, отвечающих потребностям социалистического строительства. В борьбе с отжившими и оппозиционными течениями, в области воспитания, создавался новый идеал в воспитании, постепенно сформированный педагогами, которые все сильнее связывали свои судьбы с новой экономической и политической действительностью Народной Польши.

Перевела Ксения Клёша

STANISŁAW MAUERSBERG

DEMOCRATIZATION OF POLISH SCHOOLING IN THE YEARS 1944—1948

Summary

In the first five years of People's Poland, there occurred revolutionary changes in the system of education. Despite enormous losses and the destruction suffered during World War II, primary schools were made universal and a higher index of school attendance (school-age children) was achieved than in the most prosperous inter-war years. Children from rural areas were able — as never before — to attend seven-grade primary schools, which created possibilities for them to study at secondary general or professional schools. School fees in secondary and State high schools were abolished making them accessible to children and youth from the of worker and peasant milieus. To meet the increasing demand for qualified personnel in the reconstructed country, the number of professional and academic schools was considerably increased and enrolled double the pre-World War II member of students.

New teaching programs and text-books containing amplified scientific material concerning almost all — particularly natural — subjects were introduced into schools of all levels and types. Teaching schemes introduced new scientific achievements; attention was directed towards developing in students ability for scientific appraisal of world affairs, the teaching of Polish history and literature was based on scientific foundations; traditions of Polish democracy and contemporary problems were extensively presented. At the end of the period under discussions, Marxist dialectal and historical materialism was accepted as the cognitive and methodological basis for program works and text-books. Considerable attention was devoted — as regards school teaching — to subjects concerning socialist

building in Poland and achievements of other socialist countries, particularly Soviet Russia.

The emergence of new directions in the education of the young, corresponding to the needs of socialist ideology, is noticeable in the education activities of those years. From the struggle with former and adverse education trends, there a new education pattern gradually emerged, shaped by pedagogues steadily becoming more firmly linked with the new economic and political realities of People's Poland.

Translated by Jan Rudzki